

SINTAKTIK JIHATDAN MUSTAQIL ELEMENTLARNING GAPDAGI SINTAKTIK KONFIGURATSIYALARI

Norova Shaxnoza Jamshidovna

O‘zbekiston Davlat Jahon Tillari Universiteti mustaqil tadqiqotchisi

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.23558179>

Annotatsiya. Mazkur tezisda sintaktik jihatdan mustaqil elementlarning gap strukturasidagi o‘rni, ularning asosiy predikativ birlik bilan munosabati hamda gap tarkibida yuzaga keladigan sintaktik konfiguratsiyalari tahlil qilinadi. Sintaktik jihatdan mustaqil elementlar gapning grammatik asosiga bevosita kirmasa-da, uning semantik, kommunikativ va pragmatik mazmunini shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Tadqiqotda ushbu birliklarning prepozitiv, interpozitiv va postpozitiv joylashuvi, ularning axborot tuzilishiga ta’siri hamda so‘zlovchining modal-baholovchi munosabatini ifodalashdagi imkoniyatlari yoritiladi. Shuningdek, mustaqil elementlarning sintaktik pozitsiyasi va kommunikativ-pragmatik funksiyasi o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlik ochib beriladi.

Kalit so‘zlar: sintaktik mustaqillik, sintaktik konfiguratsiya, mustaqil element, modal birlik, kirish birlik, prepozitsiya, interpozitsiya, postpozitsiya, kommunikativ struktura, pragmatik funksiya.

Аннотация. В тезисе анализируется место синтаксически независимых элементов в структуре предложения, их отношение к основной предикативной единице, а также синтаксические конфигурации, возникающие в структуре предложения. Несмотря на то что синтаксически независимые элементы непосредственно не входят в грамматическую основу предложения, они играют важную роль в формировании его семантического, коммуникативного и прагматического содержания. В исследовании рассматриваются препозитивное, интерпозитивное и постпозитивное расположение данных единиц, их влияние на информационную структуру высказывания и возможности выражения модально-оценочного отношения говорящего. Особое внимание уделяется взаимосвязи синтаксической позиции независимых элементов с их коммуникативно-прагматической функцией.

Ключевые слова: синтаксическая независимость, синтаксическая конфигурация, независимый элемент, модальная единица, вводная единица, препозиция, интерпозиция, постпозиция, коммуникативная структура, прагматическая функция.

Abstract. This thesis analyzes the position of syntactically independent elements within sentence structure, their relationship to the main predicative unit, and the syntactic configurations they form in a sentence. Although syntactically independent elements are not directly included in the grammatical basis of a sentence, they play an important role in shaping its semantic, communicative, and pragmatic content. The study examines the prepositive, interpositive, and postpositive positions of such elements, their influence on the information structure of an utterance, and their potential for expressing the speaker’s modal and evaluative attitude. Particular attention is paid to the relationship between the syntactic position of independent elements and their communicative-pragmatic functions.

Keywords: *syntactic independence, syntactic configuration, independent element, modal unit, parenthetical unit, preposition, interposition, postposition, communicative structure, pragmatic function*

Kirish. Zamonaviy sintaksisda gap faqat grammatik jihatdan bog‘langan birliklarning yig‘indisi sifatida emas, balki kommunikativ va pragmatik jihatdan tashkil topgan murakkab struktura sifatida qaralmoqda. Gap tarkibida asosiy predikativ munosabatni shakllantiruvchi komponentlar bilan bir qatorda, ushbu munosabatga bevosita kirmaydigan, biroq so‘zlovchining fikrga munosabati, bahosi, ishonchi, taxmini, gumoni yoki kommunikativ niyatini ifodalovchi birliklar ham faol qo‘llanadi. Bunday birliklar sintaktik jihatdan mustaqil elementlar sifatida tavsiflanib, ularning gapdagi pozitsiyasi va funksional xususiyatlarini o‘rganish zamonaviy sintaktik tadqiqotlarning muhim yo‘nalishlaridan birini tashkil etadi.

Sintaktik jihatdan mustaqil elementlarning asosiy xususiyati shundaki, ular gapning predikativ asosiga kirmaydi va gap bo‘laklari bilan an‘anaviy sintaktik aloqa hosil qilmaydi. Masalan, “**Albatta, bu masala muhokama qilinadi**” gapida *albatta* birligi gapning grammatik asosiga tegishli emas, biroq butun predikativ mazmunga so‘zlovchining qat’iy ishonch munosabatini yuklaydi. Xuddi shuningdek, “**Bu qaror, meningcha, to‘g‘ri**” gapida *menimcha* birligi grammatik jihatdan asosiy gap tarkibiga kirmaydi, ammo uning mazmunini subyektiv baholash nuqtayi nazaridan modifikatsiya qiladi. Demak, bunday birliklarning sintaktik mustaqilligi ularning kommunikativ va pragmatik jihatdan ikkilamchi yoki ahamiyatsiz ekanini anglatmaydi. Aksincha, ular gapning mazmuniy-kommunikativ tashkilida muhim vosita vazifasini bajaradi.

Asosiy qism. Sintaktik jihatdan mustaqil elementlarning gapdagi o‘rnini belgilashda **sintaktik konfiguratsiya** tushunchasi alohida ahamiyatga ega. Sintaktik konfiguratsiya deganda mustaqil elementning gap strukturasidagi pozitsiyasi, asosiy predikativ birlikka nisbatan joylashuvi va ushbu pozitsiyaning kommunikativ-pragmatik funksiyasi tushuniladi. Shu jihatdan sintaktik mustaqil elementlarning gapdagi joylashuvini uch asosiy konfiguratsiyaga ajratish mumkin: **prepozitiv, interpozitiv va postpozitiv konfiguratsiya**.

Prepozitiv konfiguratsiyada mustaqil element gapning boshida joylashadi: “**Menimcha, bu masala ijobiy hal qilinadi.**” Bunday joylashuvda mustaqil element asosiy axborotdan oldin kelib, adresatni keyingi xabarning qanday munosabat nuqtayi nazaridan qabul qilinishi haqida oldindan yo‘naltiradi. Shuning uchun prepozitiv konfiguratsiyani **oldindan modal-pragmatik baholash modeli** sifatida tavsiflash mumkin. Bunda so‘zlovchi avvalo o‘z munosabatini bildiradi, keyin esa mazkur munosabat asosida asosiy axborotni taqdim etadi. Masalan, *albatta, ehtimol, meningcha, nazarimda* kabi birliklarning gap boshidagi pozitsiyasi fikrning ishonchlilik darajasi, taxminiyligi yoki subyektivligini oldindan belgilaydi.

Interpozitiv konfiguratsiyada mustaqil element gapning ichida, asosiy sintaktik birliklar orasida joylashadi: “**Bu masala, meningcha, ijobiy hal qilinadi.**” Mazkur konfiguratsiyada mustaqil element gapning sintaktik oqimini vaqtincha to‘xtatib, unga qo‘shimcha kommunikativ-pragmatik komponent kiritadi. Interpozitiv joylashuv ayniqsa parentetik konstruksiyalarga xos bo‘lib, bunda mustaqil element asosiy xabarning ichiga kiritilgan subyektiv izoh sifatida namoyon bo‘ladi. Bunday

birlikni olib tashlaganda gapning grammatik strukturasi saqlanib qoladi: **“Bu masala ijobiy hal qilinadi.”** Shu bilan birga, *menimcha* komponentining olib tashlanishi so‘zlovchining subyektiv munosabatini yo‘qotadi. Demak, mustaqil elementning grammatik jihatdan fakultativligi uning kommunikativ jihatdan ham fakultativ ekanini anglatmaydi.

Postpozitiv konfiguratsiyada mustaqil element gapning oxirida keladi: **“Bu masala ijobiy hal qilinadi, meningcha.”** Bunda asosiy axborot dastlab mustaqil holda taqdim etilib, undan keyin so‘zlovchining unga nisbatan munosabati bildiriladi. Shu sababli postpozitiv konfiguratsiya **retrospektiv modalizatsiya** xususiyatiga ega. Ya’ni so‘zlovchi avval xabarni beradi, so‘ngra uning qanday subyektiv baho asosida aytilganini ko‘rsatadi. Natijada mustaqil element nafaqat modal ma’no, balki kommunikativ yakuniylik va pragmatik urg‘u hosil qiladi.

Sintaktik konfiguratsiyalarning farqi faqat elementning gapdagi fizik joylashuvi bilan belgilanmaydi. Har bir pozitsiya axborotning taqdim etilish tartibiga ham ta’sir ko‘rsatadi. Prepozitiv holatda **modal munosabat** → **asosiy axborot**, interpozitiv holatda **asosiy axborot** → **modal izoh** → **asosiy axborot**, postpozitiv holatda esa **asosiy axborot** → **modal baho** modeli yuzaga keladi. Demak, sintaktik pozitsiya mustaqil elementning kommunikativ yuklamasini o‘zgartiruvchi muhim omil sifatida namoyon bo‘ladi.

Mustaqil elementlarning konfiguratsion xususiyatlarini o‘rganishda ularning intonatsion mustaqilligi ham muhimdir. Yozma nutqda bunday birliklar ko‘pincha vergul, tire yoki qavs yordamida ajratiladi. Og‘zaki nutqda esa ularning mustaqilligi pauza, ohang va urg‘u orqali namoyon bo‘ladi. Shuning uchun sintaktik konfiguratsiya faqat morfologik yoki grafik joylashuv emas, balki **prosodik va kommunikativ tashkil** bilan ham uzviy bog‘liq hodisadir.

Bundan tashqari, mustaqil elementlarning sintaktik konfiguratsiyasi ularning pragmatik funksiyasi bilan bevosita aloqadordir. Masalan, *albatta* prepozitiv pozitsiyada kelganda so‘zlovchining ishonchini oldindan ta’kidlaydi: **“Albatta, u bu taklifni qabul qiladi.”** Postpozitiv pozitsiyada esa: **“U bu taklifni qabul qiladi, albatta”** shaklida fikrga yakuniy tasdiq ohangi yuklanadi. Demak, bir xil birlikning sintaktik pozitsiyasi o‘zgarganda uning umumiy pragmatik ta’sirida ham muayyan o‘zgarish yuz beradi.

Shu nuqtayi nazardan, sintaktik jihatdan mustaqil elementlarni tadqiq etishda uch bosqichli tahlil modelidan foydalanish maqsadga muvofiq: **sintaktik pozitsiya** → **kommunikativ model** → **pragmatik yo‘nalish**. Birinchi bosqichda birlikning gapdagi joylashuvi aniqlanadi; ikkinchi bosqichda uning axborot oqimiga ta’siri belgilanadi; uchinchi bosqichda esa so‘zlovchining kommunikativ maqsadi va munosabati tahlil qilinadi. Mazkur yondashuv sintaktik mustaqillikni faqat grammatik aloqa yo‘qligi bilan chegaralab qo‘ymasdan, uning matn va nutqdagi funksional imkoniyatlarini ham ochib berishga xizmat qiladi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, sintaktik jihatdan mustaqil elementlar gapning grammatik-predikativ strukturasi kirmaydigan, biroq uning semantik, kommunikativ va pragmatik mazmunini shakllantirishda faol ishtirok etadigan birliklardir. Ularning gapdagi sintaktik konfiguratsiyalari, avvalo, prepozitiv, interpozitiv va postpozitiv modellar orqali namoyon bo‘ladi. Har bir konfiguratsiya mustaqil elementning asosiy axborot bilan munosabatini va so‘zlovchi munosabatining ifodalanish

usulini belgilaydi. Prepozitiv joylashuv axborotni oldindan baholash va yo‘naltirishga, interpozitiv joylashuv asosiy xabarga qo‘shimcha subyektiv izoh kiritishga, postpozitiv joylashuv esa berilgan fikrni yakuniy modal baholashga xizmat qiladi.

Shuningdek, sintaktik konfiguratsiyani mustaqil elementlarning funksional xususiyatlarini belgilovchi muhim mezon sifatida qarash mumkin. Bunday yondashuv sintaksis, kommunikativ grammatika va pragmatika o‘rtasidagi uzviy aloqani ochib beradi. Natijada sintaktik jihatdan mustaqil elementlar gap strukturasining “chetdagi” komponentlari emas, balki **so‘zlovchi munosabati va kommunikativ maqsadni strukturaviy jihatdan tashkil etuvchi muhim birliklar** sifatida baholanishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Абдурахманов Г.А. Ўзбек тили грамматикаси. Синтаксис. – Тошкент: Ўқитувчи, 1996.
2. Асқарова М., Абдурахмонов Х., Маҳмудов Н. Ўзбек тилининг амалий грамматикаси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1991.
3. Маҳмудов Н., Нурмонов А. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. Синтаксис. – Тошкент: Ўқитувчи, 1995.
4. Нурмонов А. Ўзбек тили синтаксиси асослари. – Тошкент: Ўзбекистон, 2000.
5. Бабайцева В.В. Система членов предложения в современном русском языке. – Москва: Просвещение, 1988.
6. Валгина Н.С. Современный русский язык: Синтаксис. – Москва: Высшая школа, 2003.
7. Шведова Н.Ю. Русская грамматика. Том II: Синтаксис. – Москва: Наука, 1980.
8. Арутюнова Н.Д. Предложение и его смысл: Логико-семантические проблемы. – Москва: Наука, 1976.
9. Halliday M.A.K., Matthiessen C.M.I.M. An Introduction to Functional Grammar. – London: Arnold, 2004.
10. Lyons J. Semantics. Vol. 2. – Cambridge: Cambridge University Press, 1977.
11. Levinson S.C. Pragmatics. – Cambridge: Cambridge University Press, 1983.
12. van Dijk T.A. Text and Context: Explorations in the Semantics and Pragmatics of Discourse. – London: Longman, 1977.
13. Quirk R., Greenbaum S., Leech G., Svartvik J. A Comprehensive Grammar of the English Language. – London: Longman, 1985.
14. Крысин Л.П. Современный русский язык: Лексическая семантика. Фразеология. Лексикография. – Москва: Академия, 2007.
15. Долинин К.А. Интерпретация текста. – Москва: Просвещение, 1985.